Н. Кәнчәви—80

«Түрк» образы Низаминин чох бөјүк поемаларында «мәркәзи гәһрәманы» олмамышдыр. «Түрк һәјаты» онун әсәрләринин сүжетинин әсасыны тәшкил етмәмишдир. Лакин түрк образлары, түрк «милли» образлары, түрк мәишәти, һәјат тәрзи, түрк кәзәл вә кәзәллији Низаминин өз етник аләминдә кечмиш јеј-түтур вә етнографик мәлумат јарадыр. Бунлардан бамбасыны «тонладыг» вә бу бахымдан кәзәрдән кечирдикдә көрүрүк ки, Низаминин «түрк аләми» бөјүк бир аләмдир.

«Сирләр хәзинәси»ндәки Гары вә Султан Сәнчәр һаггында һекајәти јада салыр. Сәнчәр—тарихи шахсијәтдир... О, оғуз түркләринин Селчуклар сулаласинин сонунчудәсидир. XI әсрин 40—80-си илләриндә оғуз Селчуклары әрази Орта Асијанын, Иранын, Азәрбајчанын, Јахын Шәрг өлкәләринин чох һиссәсини, Ирағы, Ермәнистаны, Курстаны, Кичик Асијаны вә бир чох башга өлкәләри өзүнүн јанына тәбә етмишдиләр. «Сирләр хәзинәси»ндәки гарынын дејдији кәрә (көрүнүр, Низами дә бу фикирдәдир) «Түркләрин дөвләти она көрә учалмыш ки, мәмләкәтдә әдаләт бәнаи олду». Лакин Сәнчәр өз өнәмини позур. Онун әјалары бәй јиғасы, кәмәрсиз, әксиз-әјдасыз, ајаглары јалјаг ејнәк дағыдыр, онлары гәһр едир. Гары султандан әдаләт тәләб едир, кәнарлара гојулмамалыдыр, дејирлар, ислаһ етмәлидир. Сәнчәр бу сөзләрдән гәзәбләнир, онлары гаргыдыр вә дејир: «Сән әјлм етдијин чүрүк, түрк дејил, бир гулдур, ајдаҳасан!».

Оғуз түркләри, мә'лум олмуғу кими, чох кечмиш сәрәнчләр тутмушдуғлар. Әсасән, кечмиш һәјат тәрзи кечирмәкдә, Ирағ, «Китаби Дədə Горгуд»да да тәсдиг вар. Низами дә гејд едир. Јаз фасилини өјанмасыны төрәнчәм едә-ләјиг мәчлиси образлаштырмаг үчүн «Түрк охлар јасәмән өз чадырлары сәһрада гурмуғдур, чадырын ачмағы нә сүрәјдә учалмышдыр».

Сәһрада чадыр—кечәри һәјат јарамдыр вә бунда шаирин поемаларында а ләгиф ифадоларло дено-анда нишаре олунур. Бүтүн инсанлы нитиҳәи, еһлләрин түрк олмасы ејнәдә тачан Гејс һаггында шаир јазыр: «Түрк кими еви түрк етди, кеч дүшүрәксиндә өтүрдү».

Көрүнür бүтүн аләмә сәпәләндијинә, мүхтәлиф өлкәләрдә јашадыгларына көрә Низами «чөчәм», «чин», «һинд» вә с. түркләриндән данышыр.

Сонра «Јусиф вә Зүлејха»дакы Гары вә Султан Сәнчәр һаггындакы һекајәти јада салыр. Сәнчәр—тарихи шахсијәтдир... О, оғуз түркләринин Селчуклар сулаласинин сонунчудәсидир. XI әсрин 40—80-си илләриндә оғуз Селчуклары әрази Орта Асијанын, Иранын, Азәрбајчанын, Јахын Шәрг өлкәләринин чох һиссәсини, Ирағы, Ермәнистаны, Курстаны, Кичик Асијаны вә бир чох башга өлкәләри өзүнүн јанына тәбә етмишдиләр. «Сирләр хәзинәси»ндәки гарынын дејдији кәрә (көрүнүр, Низами дә бу фикирдәдир) «Түркләрин дөвләти она көрә учалмыш ки, мәмләкәтдә әдаләт бәнаи олду». Лакин Сәнчәр өз өнәмини позур. Онун әјалары бәй јиғасы, кәмәрсиз, әксиз-әјдасыз, ајаглары јалјаг ејнәк дағыдыр, онлары гәһр едир. Гары султандан әдаләт тәләб едир, күнаһкарлары мәзәммәјә јарамаг лазымдыр, дејирлар, ислаһ етмәлидир. Сәнчәр бу сөзләрдән гәзәбләнир, онлары гаргыдыр вә дејир: «Сән әјлм етдијин чүрүк, түрк дејил, бир гулдур, ајдаҳасан!».

Оғуз түркләри, мә'лум олмуғу кими, чох кечмиш сәрәнчләр тутмушдуғлар. Әсасән, кечмиш һәјат тәрзи кечирмәкдә, Ирағ, «Китаби Дədə Горгуд»да да тәсдиг вар. Низами дә гејд едир. Јаз фасилини өјанмасыны төрәнчәм едә-ләјиг мәчлиси образлаштырмаг үчүн «Түрк охлар јасәмән өз чадырлары сәһрада гурмуғдур, чадырын ачмағы нә сүрәјдә учалмышдыр».

Низами поемаларында «түрк гызы», «түрк кәзәли» символлашыр. Гадын кәзәлијини кестәрән бир епитетә чевриилир вә бу онда көрә дә тәсадфи дејил ки, Ширин өзү данын «түрк гызы» или мүгајисә едир. Хосров Ширин јаздығы мәктубунда бела гејд едир: «Мән о түрк дејиләм ки, әрәбчә биләмәјәм, ишвә-наз етмәји дә бачармајам».

Лакин Ширин өзү-өзүнә зидд кедир. Башга бир мәктубунда о дејир: «Кезләрим сәрхош түркләр кимидир... Гомзәм или көнүл овлајан түрк оғлуна да, өнүлә көнүл охламағы да бачарырам».

«Једди кезәл»дәки Бәһрамын дедикләринә инансаг, онун кәнчи Фитнә — түрк гызыдыр. Бәһрам бачарыгсыз јаз олдуғуну мәһарәтлә нүмајиш етдирир. Лакин Фитнә нәдәнсә Бәһрамын «чанфәдаиларына» фикир верир. Јаз көрә Бәһрам, дөнүб-дөнүб, өзүндән чыхыр, Фитнәјә ачыгла дејир: «...Еј татар (кими) дар көзлү, нә үчүн бизим өз диггәт кәсилмирсән?».

«Түрк гызы» гадынын тәкчә шаири, физики кәзәллијинин мә'јары кими сәсләнир. Низами поемаларында түрк гызы өзүнүн вүсаты, чәсарәти, хасиләтинин ачыгларынамалары — Түркиә вә Түркстан да — түрклүдүр. О дедиг: «Мән нәзәрдә тутдуғум, назанин адым да Түркиәдыр».

«Једди кезәл» поемасынын сонунчу нағылынын да гәһрәманы — түрк гызыдыр.

Түрк кезәли бир тәрәфдән хасиләтчә назлы, шух, һәјатсевәрдир, о бири тәрәфдән, иradәли, өглинә итирмәјән, түрүнчу, вүгарлы бир шахсијәтдир. Түрк гызы һамишә ајырдыр, өз намусунун горуғундадыр, онун өз јаралығы олмаса, һеч кос она «тәлиф» етә билмәз.

Гыпчаг түркләри — Низамијә көрә, бәло етник мәсәләләрдә даһа азад вә «демократик»дирләр. Искәндәр русдан өз гызы ејнәдә гыпчаг чөлләриндән кечмәсин, бу јолда о гыпчаг тајфалары или көрүшмәли олур. Бела ајдынлашыр ки, гыпчаг гадынлары јалнız «тәзәрәдә кезәр өртүк олмазды, но гардандан горхарлар, но да ки, әрдән... Бу адәт шаһын үрәјинә јатмады... Гыпчаг баччыларынынна хатәрләр, гыпчаг гадынларын тәсәввүрүнә дејил: гадынлар үзүнү өртсәләр јахшыдыр. Гадын ки, үзүнү јаға кестәрәр, но өз һеҹинјәтинин, но да әрлинин намусуну кезләр. Лакин «точалар»ә Искәндәр, Гадын өз һиссләринә, өз һәрәкәтләринә өнүн дә вардыр. Онлар кишиләри да бела кефијјәтләрә малик дирләр. Онлар мәрд, чәнкавәр, чөлдирләр. Хосровун Бәһрамла тахт јеринә вурушмасына тәсвир едән Низами хобор верир ки, «түркләрин о говрасында түрк өјнинин сәсиндән, түркләрин боғазы түтмушдуғдур».

Искәндәрлә Дарајын вурушмасына тәсвир едәндә дә Низами түркләри јада салыр: «Түрк әурнасындан елә шивән галды ки, түркләрин боғазы да чуша кәлдә».

Түркләри, татарлары, гыпчаглары тәсвир етдикдә Низами онлара өз хош мунасибәтини, севкисини кизләтмир. Искәндәр да тәбии ки, түрклүдүр кечмиш кечмиш, гәһрамандыр көрүндә, онлар һаггында гәзәбләнә данышыр: «Башдады тәрәфдә кифрәт јолунда ајдын бир ағадан бир түрк дормамышы».

Бу чәсарәт, чөлдлик, Низаминин поемаларында естетик форма алыр. «Түрк јурјушу» ифадәси тез-тез ишләдилә-рәк образлашыр вә бу образлы ифадә нитим сөһбәтләрдә даһа чох ишләнир. Ширидән ајры дүшмүш, оланы өзүнүн өзәбләр чәкмиш. Хосров «чана кәлиб» «гол күчүнә» Учунчу нағылын гәһрамаы Бишпин күчәдә гаршысына чыхан гадынлы үзүнү көрдүкдә дүхдә јуғунуу итирир вә «она еиг түркәзлыг» едир. Көрүндүјү кими, Низами «түрк јурјушу» ифадесини бир естетик һәрәкәт кечирмәк, ондан јери кәлдикчә үсталыгла истифадә едир. Бәдии үслубуна даһа бир кәзәллик верир.

«Түркләр» нағрыда дајышан Низами, биринчи нөвбәдә, бир тәрәфдән оғуз түркләрини, икинчи тәрәфдән — түрк тајфаларыдан олан гыпчаглары нәзәрдә тутур. Бу кениш «түрк» контекстиндә башга мәсәләләрә дә мүнасибәт етмәјә имкан тапыр.

Мә'лумдур ки, Низами әсәрләринин фарс дилиндә јазыб-јарадыб. Анчаг Низаминин азәрбајчанлы олмағынды бәдии әсәрин дили или бағламаг дүхун дејил. Мәсәлә ки, Низами јахшы баша дүшүр, о јахшы билир ки, бүтүн (индики сөзлә десәк) реконда наким дил фарс дилидир, лакин өзүнүн әсәрини Низами, торпағы или, гәһрамалары или бағлајыр. «Хосров вә Ширин»дәки кими, «Искәндәрнамә»дәки кими. Бунә көрә дә «Једди кезәл»дә «гарзаидә» бела бир сөз чатыр: «Мәним түркүјүмү бәзбоштанда алмыслар...».

Низами, шүбһәсиз, «милләтчи» олмајыб. Лакин о, гыпчаг јашајыр, онун јаранмасы дә етмәси дә тәсадфи дејил вә шүбһәсиз ки, анлаәнидә «наким дил» түрк дили олуб. Шаирин бәдии аләминдә «түрк кезәли»нин јеј-түтүнүнә етник мә'јара чевриилмәси мәнз түрк-гыпчаг гызы Афагана бағлы дејилмиш. Лакин Низами Афаг һаггында дејир: «Мәним гыпчаг бүтүм кими јеј-ріши јунҳуд или, саники елә мәним Афағымын өзү иди. Түркләр кими кезәлиә мәнтаг оланда евими түрк кими талан едиди. Түркүм чадырымдан көчүб кетсә дә, иланы, түркәдәмә сөн өзүн сахла».

Бурада көтирдијимиз «түрк мүшаидәләрими» көстәрир ки, «түрк аләми» Низаминин бәдии аләминдә өзүнәмәхсус јер тутур. Бөјүк Хосров, Мөчнун, Бәһрам, Искәндәр түрк дејилдиләр. Лакин бәдии поемаларында түрк образлары да аз дејил вә бу поемалардакы («Хосров вә Ширин», «Једди кезәл», «Искәндәрнамә») мүнасибәтләрдә ширин мунасибәти даһа мүәбәтдир. Бәли, Низами әсәрләринин мөвзуларынды чох вахт фарс вә ја әрәб тарихи, әфсанәләри годишмәдәдир. Кечмиш јерә. Лакин азәрбајчанлы шаир бу гәһрамаларды, һадисәләри Азәрбајчан торпағына көтирир, азәрбајчанлылара бағлајыр, «түрк аләминдә» да, «мәкан вә заманда» верир. Бир шеји дә јадда сахлајаг ки, јарадычылыг методуна вә естетик дүнјакөрүшүнә көрә, Низами романтик шаирдир. О, һансы дөврә, һансы тарихә, һансы гәһрамана мүраҹәт етмәсинә бахмајараг, Азәрбајчан, түрк характери јарадыр. Башга чүр дә ола биләмәзди. Чүнки әкс һалда һөтөвин Шекспир һаггында дедијинә гошулсаг: түркләр, азәрбајчанлылар Низамини бу гәдәр дәриндән дүјмәздиләр...

Арифә ӘАЧЫЛЕВ,
профессор.

НИЗАМИ ПОЕЗИЈАСЫНДА «ТҮРК АЛӘМИ»